

ВІЗАНТІЙСЬКИЙ СТИЛЬ У ХРАМОВІЙ АРХІТЕКТУРІ СВ. СОФІЇ КИЇВСЬКОЇ ТА СВ. СПАСА В ЧЕРНІГОВІ

Статтю присвячено застосуванню історико-герменевтичного аналізу для дослідження особливостей візантійського стилю в архітектурі Софії Київської та собору Св. Спаса в Чернігові.

Ключові слова: візантійський стиль, Давня Русь, Софія Київська, собор Св. Спаса, архітектура.

Статья посвящена применению историко-герменевтического анализа для исследования особенностей византийского стиля в архитектуре Св. Софии Киевской и Св. Спаса в Чернигове.

Ключевые слова: византийский стиль, Древняя Русь, София Киевская, собор Св. Спаса, архитектура.

The paper presents the use of historical and hermeneutical analysis for studies of the Byzantine style of architecture of the Saint Sophia Cathedral in Kiev and Cathedral of Our Savior in Chernigov.

Key words: Byzantine style, Old Rus, Sophia of Kiev, Cathedral of Our Savior, architecture.

Постановка проблеми. Будь-який православний храм Київської Русі – це щось набагато більше, ніж просто культова споруда. Острови вищого сенсу людського життя – Любові та Милосердя – стоять храми в морі бурхливих історичних подій, найчастіше дуже трагічних. Навіть зруйновані з плином часу, вони продовжують бути незримо присутніми у нашому житті так як, скажімо, Десятинна церква Пресвятої Богородиці в Києві, котра несла не тільки звістку про хрещення Русі, свідоцтво про сприйняття її жителями через східне християнство античної спадщини, але і заповіти Великого Рівноапостольного князя Володимира, адресовані нащадкам. Тоді «скликав Володимир бояр своїх і старців градських...» – пише Св. Нестор літописець – «обрали мужів славних і розумних, числом десять». Відправили посланців до магометан, до німців, греків. Особливо докладно літопис повідомляє про прийом княжих послів у Царгороді імператором і патріархом: «... і поставили їх на кращому місці, показавши їм церковну красу, спів і службу архіерейську, предстояння дияконів і розказали їм про служіння Богу своєму. Вони ж були в захопленні, дивувалися і хвалили їх службу» [5, с.75]. Повернувшись до Києва, надали послі звіт, який так відобразив Нестор літописець для нащадків: «І прийшли ми в Греки, і ввели нас туди, де служать Богові своєму, і не знали – на небі чи на землі ми: бо немає на землі такого видовища та краси такої, і не знаємо, як і розповісти про це, – знаємо ми тільки, що перебуває там Бог з людьми, і служба їх краще, ніж у всіх інших країнах. Не можемо ми забути краси тієї» [5, с.76].

У літописному повідомленні про «вибір віри» слово «краса» згадується три рази, чого неможливо зустріти в літописанні інших європейських народів. Навряд чи таке могло бути випадково. В попередніх повідомленнях про хрещення східних слов'ян такий аргумент не розглядався, хоча б і цілком міг бути насправді. Тут очевидний або задум автора літопису, або справжність відображення фактів, або те й інше разом, що в будь-якому випадку свідчить про важливість саме такого аргументу у виборі віри. «Краса» як явище істинності, гармонії «земного і Небесного», форми і змісту, як вектор вищого сенсу людського буття стане відтепер усе більш виразно звучати в нашій культурі до сьогоднішнього дня [1, с.25]. Проте після побудови Десятинної церкви і фактично створення цілого ансамблю монументальної кам'яно-цегляної архітектури в Києві, швидше за все під керівництвом візантійських майстрів, будівництво, як дозволяють судити джерела, на деякий час припинилося.

Аналіз актуальних досліджень. Питання про час та обставини заснування Софії Київської викликали жваву дискусію серед науковців. Прихильники однієї концепції (П.П.Толочко, Г.Ю.Івакін, О.П.Толочко та ін.) дотримуються традиційної точки зору про заснування собору 1037 р., згідно з Повістю временних літ [2]. Деякі науковці вважають, що Софію закладено 1017 р., а до того на її місці існував дерев'яний храм [6]. Натомість Н.Нікітенко та В.Корнієнко обстоюють гіпотезу про закладку Софії після 1011 р., ще Володимиром Великим [3; 4].

Мета статті: по рівняти храмову архітектуру та обставини створення Софії Київської та храму Св. Спаса у Чернігові, відзначити їх спільні і відмінні риси у контексті історії візантійського храмобудівництва.

Виклад основного матеріалу. Після смерті Володимира Великого розгорілася ворожнеча між братами. Були вбиті Борис і Гліб, зараховані згодом до лику святих. До 30-х рр. XI ст. країна була розділена на дві частини між синами князя Володимира – Ярославом і Мстиславом. Стосунки між братами були зовсім не безхмарними. Війна все ж завершилася миром. Мстислав, здобувши військову перемогу, тим не менш поступився братові Києвом. І ось вже: «У рік 1031 Ярослав і

Мстислав, зібравши воїв многих, пішли на поляків, і знову зайняли Червенські міста» [5, с.101]. У 1036 році, коли князь Мстислав, захворівши після полювання, помер, ховали його в церкві Святого Спаса, яку сам заклад. Літопис повідомляє, що «були вже при ньому виведені стіни її в висоту, скільки можна, стоячи на коні дістати рукою» [5, с.101].

Враховуючи темпи будівництва того часу, можна припускати, що церква була закладена років за п'ять до зазначених подій. Дещо пізніше, якщо вірити Повісті временних літ – у 1037 році князем Ярославом в Києві було закладено «місто велике, у того ж міста Золоті ворота; заклад і церкву Святої Софії, митрополію, і потім церкву на Золотих воротах – Святої Богородиці Благовіщення, потім монастир Святого Георгія і Святої Ірини» [5, с.102]. Що відразу привертає увагу в цих повідомленнях так це незначна різниця в часі і відмінності в масштабах будівництва. Відомості Новгородського літопису і декількох більш пізніх, датуючих створення Софії Київської 1017 роком, швидше повідомляють про дерев'яний собор з такою ж назвою [6, с.90]. Та й сама закладка і відведення місця під будівництво могли за часом відстояти від початку великомасштабних робіт на роки, враховуючи особливість військово-політичної обстановки в державі та навколо.

Ще за свідченнями арабських мандрівників, таких відомих скажімо як Ібн Фадлан і його учні, в землях русів існували два найбільших міста «Киява» і «Черніг». Проте ж до початку XI століття Київ став загально визнано столицею всієї держави, яке нащадки будуть гордо називати Київською Руссю. Звідси, очевидно, і відмінність у масштабах будівництва. Тим не менш, Чернігову належить грати значну роль у всіх, скільки не будь важливих подіях подальшій історії. Цікаво, що навіть печерний монастир тут буде закладений св. Антонія Києво-Печерським. Тепер настав час спробувати відповісти на інше питання. У чому причини вибору присвячення храму: «Спаса» і «Софії»?

Безсумнівно, що на вибір київського князя повинна була вплинути візантійська традиція. «Софія» в Константинополі була і залишається таємничим, незбагненим досі образом православної симфонії: Церква, народ, государ. Образ «Спаса», Нерукотворний образ Спасителя, що прийшов також з Візантії, мав глибші корені, тому походження і шанування Убруса відноситься до євангельських подій, які розповідають про земне життя, хресну смерть і воскресіння Ісуса Христа. На Русі саме цей образ набув воістину державного значення, ставши хоругвою православного воїнства на весь період середньовіччя. Можна припустити, що на вибір могла вплинути й особистість самого князя чернігівського – видатного воїна і правителя свого часу: «Був же Мстислав могутній тілом, красивий особою, з великими очима, хоробрий на ратях, милостивий, любив дружину без міри, маєтки для неї не щадив, ні питва, ні їжі нічого не забороняв їй» [5, с.101].

Зовсім інакше пише літописець про князя київського, але саме це свідоцтво дозволяє зробити висновок про можливий вплив на вибір храму характеру та особистих уподобань самого князя: «І любив Ярослав церковні устава, попів любив немало, особливо ж чорноризців, і книги любив, читаючи їх часто і вночі, і вдень» [5, с.103].

Спаський собор у Чернігові – трьохапсидний, тринефний, п'ятикупольний – досить добре зберігся до сьогоднішніх днів. Цілком можливо допустити, що будівельники мали завдання деяким чином повторити схему Десятинної церкви – першого монументального храму на Русі: в самому плані чернігівський храм так само являє собою тринефну будівлю. Хоча і містить в східній частині (перед апсидами) додаткові членування (віми), що більше характерно для константинопольської архітектури [7, с.45]. Слід так само відзначити, що і Десятинна церква і Спаська є тринефними, а також містять прибудови, які і в Десятинній церкві, як і в Спаській, можуть бути визначені як «баптистерій», що притаманно багатьом храмам візантійського Корсуня, де приймав хрещення Володимир Великий.

П'ять куполів, з огляду на сформовані традиції, символізують Спасителя і чотирьох євангелістів. Софійський собор у Києві – великий п'ятинефний, п'ятиапсидний храм з хрестовокупольною системою склепінь. Всього у собору 13 глав, не рахуючи завершень двох веж з вмонтованими сходами для підйому на хори. Число тринадцять символічно позначає Спасителя, Пресвяту Богородицю, одинадцять апостолів – свідків Воскресіння. Загальний розмір основної будівлі собору: 29,5 м і 29,3 м, а разом із галереями – відповідно 41,7 м і 54,6 м [8, с.126].

Спаський собор має центральний купол – на восьмивіконному барабані, бічні – на чотирьохвіконному. Зовні будови використано членування лопатками, які у другому ярусі мають складний профіль. Середні закомари фасадів значно вище бічних. По фасаді проходить пояс невеликих, двома уступами ніш. Апсида декорована хрестами й смугами меандру. Собор будувався в змішаній техніці: з цегли і темно-сірого пісковика. Арки – тільки з цегли. Ширина стін 1,4-1,5 м. Фундамент глибиною близько 2 метрів, з каменю. Особливістю собору є восьмистовпний (8 - число

вічного життя) тип плану витягнутих пропорцій, якщо враховувати опори нартекса і витягнутість апсид, а так само переміщений в зв'язку з цим на геометричний центр будови головний купол. Цей прийом мало поширений в давньоруській архітектурі, хоча був використаний у побудові двох соборів – Борисоглібського у Вишгороді і Михайлівського Видубицького монастиря в Києві. Внутрішній простір під центральним куполом майже квадратний з розміром сторони близько 7,7 м. Західна частина (Нартекс) чітко відокремлена від центральної, чого немає в Десятинній церкві. З північної сторони до нартекса прилягає башта зі сходами, які ведуть на хори, а з південної була добудована крещальня, що представляє собою маленький трьохапсидний храм [7, с.120].

Над нартексом Спаського собору були розміщені хори. Стовпи хрестоподібні в плані; на внутрішніх стінах їм відповідають плоскі лопатки. У підкупольному просторі з півдня і півночі влаштовані дві двох'ярусні аркади, які спираються на проміжні опори: у верхньому ярусі – це цегляні квадратні в плані стовпи, в нижньому – біломармурові колони з капітелями іонічного ордеру. У нижній частині собору на північному і південному фасадах частий ритм зовнішніх членувань не співпадає з ритмом членувань другого ярусу. Подовженість будівлі, а також наявність внутрішніх аркад в північній і південній сторонах підкупольного простору нагадують купольну базилику, хоча завершальні частини будівлі мають чітку хрестовокупольну систему склепінь. Відчуття подовженої витягнутості в інтер'єрі ще підкріплюється наявністю хор на дерев'яних балках, що йдуть уздовж усієї будівлі над її північним і південним нефами. Розкопки показали, що до східних її кутів добудовувалися каплиці, а до південно-західного (симетрично круглої сходової башті біля північно-західного кута) була прибудована двоповерхова крещальня.

Загальна композиція Спаського собору мала пірамідальний характер. У Спаському соборі ховали князів чернігівської династії, для чого з південної і північної сторони були влаштовані усипальниці [7, с.125]. Від декоративного давнього оформлення собору збереглися різьблені шиферні плити на хорах і фрагменти фресок. Звертає на себе увагу ошатна цегляна розробка фасадів будинку. Знайдено престол, ківорій, сінтрон і передвітарну дерев'яну перегородку.

Софійський собор: зі східного боку має п'ять апсид, з інших трьох галереї. Галереї двоповерхові; зовні до них долучаються ще ряд галерей, одноповерхових, але більш широких. В західну зовнішню галерею укомпоновані дві вежі, в яких розміщені сходи для підйому на хори. Загальний розмір основної будівлі: 29.5 на 29.3, а разом з галереями 41.7 і 56.6 м. Величина боку підбанного квадрата 7.6 м. У соборі є хори, що відкриваються в центральній, хрестоподібній в плані простір двох'ярусними потрійними аркадами, що спираються на два профільованих стовпа. Хори площею 260 м кв. при загальній площі собору близько 600 м кв. Будівля має чітко виражену пірамідальну композицію, яка надає пам'ятці величність і цілісність [4, с.45; 8, с.130]. Основні декоративні елементи фасадів – ніші і вікна з двома виступами, тонкі колонки на апсидах, викладені з плінфи меандри і хрести. Однак, найбільшу декоративність фасадам надає мальовнича структура кладки зі смужками необробленого каменю.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Виходячи з вищесказаного, можна зробити порівняльну характеристику цих храмів, виділивши загальні риси в архітектурі споруд:

1. Очевидно, будівництво велося з залученням візантійських майстрів хоча можливо, що саме тут формувалися навички вітчизняних зодчих.
2. Цілком співставні розміри квадрата під центральним куполом (сторона – 7,7 м).
3. Враховуючи особливість природних матеріалів, опорні колони з цегли мають хрестовинний вид у перерізі.
4. Обидва храми мають обширні хори, в тому числі для присутності знаті при богослужінні на другому поверсі окремо від народу.
5. Загальна композиція храмів має пірамідний характер.
6. Обидва храми відносяться до хрестовокупольних – вид зверху, на малюнок, утворений куполами нагадує Андріївський хрест, з центральним куполом на перехресті.
7. Вікна в барабанах храмів використовуються для створення системи природного освітлення.
8. Обидва храми використовувалися, зокрема, як усипальниця князів.
9. Наявність нартекса, призначеного для огласительного училища або соборної школи.

До архітектурних відмінностей слід віднести:

1. Різне число нефів, апсид, куполів.
2. За розмірами Спаський храм значно поступається Софії Київській, позначається матеріальний стан князівств.
3. Зміст та архітектура Софії Київської більше тяжіє до Константинопольської столичної архітектури, в той час як Спаський собор, напевно, значною мірою повторює ряд моментів, втілених

в архітектурі Десятинної церкви.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Аверинцев С.С. Красота изначальная / С.С.Аверинцев // Наше наследие. – 1988. – №4. – С.25-26.
2. Заснування Софійського собору в Києві: проблеми нових датувань / [П.П.Толочко, О.П.Толочко, Г.Ю.Івакін та ін.]. – К.: Інститут історії України НАН України, 2010. – 120 с.
3. Никитенко Н.Н. Древнейшие граффити Софии Киевской и время ее создания / Н.Н.Никитенко, В.Корниенко. – К., 2012. – 230 с.
4. Никитенко Н. Н. Русь и Византия в монументальном комплексе Софии Киевской / Н.Н.Никитенко. – К.: Слово, 2004. – 416 с.
5. Повесть временных лет / [Подгот. текста Д. С. Лихачева; пер. Д.С.Лихачева и Б.А.Романова]; Под ред. В.П.Адриановой-Перетц. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1950. – Ч.1. Текст и перевод. – 1950. – 404 с.
6. Поппэ А.В. Русские митрополии Константинопольской патриархии в XI ст. / А.В.Поппэ // Византийский временник. – 1968. – Т.28. – С.85-108.
7. Раппопорт П.А. Зодчество Древней Руси / П.А.Раппопорт. – Л.: Наука, 1986. – 220 с.
8. Свердлов М.Б. Киевский собор Св. Софии как источник исторической информации / М.Б.Свердлов // Труды отдела древнерусской литературы. – 2004. – Т.55. – С.121-133.